

Agresja u dzieci- problem terapeutyczny i wychowawczy.

Człowiek rodzi się z całym wachlarzem emocji. Nie ma emocji dobrych i złych. To cechy wrodzone. Na wszystkich kontynentach emocje okazywane mimiką twarzy są takie same. Można rozpoznać strach, smutek, radość, bo charakteryzują się określonym ułożeniem ust, brwi czy spojrzeniem. Dlatego często bez wyjaśnień, bez użycia słów potrafimy rozpoznać czyjś nastrój i zareagować tak, aby nie urazić, ani skrzywdzić człowieka, u którego silne emocje zastąpiły zdrowy rozsądek. Tak działają wobec siebie dorośli. W kwestii dziecka mechanizmy działają nieco inaczej. Trudne zachowania to najczęściej wołanie o pomoc. Ułatwiają dziecku samoregulację, stanowią wentyl emocjonalny, pomagają w wyciszeniu. Dzieci postrzegają rzeczywistość w innych proporcjach, żyją tu i teraz. To my dorośli: rodzice i nauczyciele musimy nauczyć dziecko poruszania się w świecie emocji. Jeśli nasze zachowania będą nieodpowiednie, u dziecka ukształtujemy złe wzorce społeczne na całe jego przyszłe życie.

Pochodzenie i charakter agresji związany jest z zagadnieniem dobra i zła w naturze człowieka i obecne jest od wieków w rozważaniach myślicieli i pedagogów. Już samo zdefiniowanie pojęcia agresji przynosi pewne trudności, choć powszechnie używamy go dość często i swobodnie. Słowo **agresja** łączone jest z łacińskim słowem *agressio*, które oznacza **napad**. Adam Frączek poprzez agresję rozumie każde zamierzone działanie mające na celu wyrządzenie szkody i spowodowanie utraty cenionych społecznie wartości, zadanie bólu fizycznego, lub spowodowanie cierpienia moralnego.

Teorie powstawania agresji

- **Teoria instynktów**, zakłada że agresja jest instynktem wrodzonym, oraz że człowiek zachowuje się agresywnie stosując przemoc.
- **Teoria frustracji**, według niej przyczyną zachowań agresywnych jest przeżywana frustracja, będąca wynikiem zablokowania zaspokajania potrzeb (w przypadku napotkania przeszkody uniemożliwiającej człowiekowi zaspokojenie potrzeby powstaje stan frustracji odczuwany subiektywnie jako przykre napięcie emocjonalne. Człowiek stara się usunąć ten przykry stan albo zapobiec mu poprzez bądź pokonanie lub ominięcie przeszkody i osiągnięcie celu zaspokajającego potrzebę, , bądź jeśli potrzeba jest mało ważna- rezygnacja z niej.)
- **Teoria społecznego uczenia się**, a więc ludzie uczą się zachowań agresywnych przez własne, bezpośrednie doświadczenia lub naśladownictwo.

Agresja dotyczyć może **relacji między konkretnymi ludźmi i w tym kontekście mówimy o agresji interpersonalnej**. Są to wtedy czynności intencjonalne stanowiące zagrożenie, lub powodujące szkody w fizycznym, psychicznym i społecznym dobrostanie, których nie można niczym usprawiedliwić. Agresja z pewnością jest działaniem intencjonalnym, ukierunkowanym na zranienie, lub sprawienie bólu, mającym charakter fizyczny, lub werbalny, która może przynieść pożądany efekt, lub zakończyć się niepowodzeniem.

W wieku przedszkolnym pojawiają się pierwsze zachowania spełniające kryteria zachowań agresywnych. Może już bowiem wystąpić intencja spowodowania przykrości czy innej szkody. Jednakże cechą szczególną tego okresu rozwoju jest, że **dziecko zdając sobie sprawę z przykrości jaką sprawia, nie zdaje sobie sprawy z jej wielkości czy znaczenia**.

Rodzaje agresji ze względu na sposób reagowania:

- **Agresja fizyczna:**
 - **bezpośrednia**- skierowana na osobę, która zablokowała realizację potrzeby
 - **przeniesiona**- skierowana na osobę, lub obiekt zastępczy
 - **nieintencjonalna- mimowolna**- sprawca nie uświadamia sobie, że robi krzywdę, zadaje ból
- **Agresja werbalna- słowna**- wyzwiska, krzyk, może być kierowana bezpośrednio na obiekt, przeniesiona, lub w przestrzeń.
- **Agresja niewerbalna**- przedrzeźnianie, robienie min, gesty, bardzo silnie odbierana przez dzieci, a często umykająca dorosłym.
- **Autoagresja**- agresja skierowana na siebie, najczęściej fizyczna, często zadanie sobie bólu, ma na celu redukcję napięcia.

Agresję, która wywodzi się z gniewu nazywamy **agresją impulsywną**, nazywaną też często gniewną, gdyż u swoich podstaw ma irytację. Jej przyczyną może być czyjeś oddziaływanie godzące w poczucie własnej wartości agresora np. obrażanie, poniżanie, krytykowanie. Jej głównym celem jest redukcja napięcia.

Agresja instrumentalna- „zimna” ma służyć realizacji jakiejś potrzeby, jest to typowa manipulacja, wyuczony sposób zachowania, u dzieci jest to zwykle konsekwencja błędów wychowawczych opiekunów.

Agresja zadaniowa- służy przede wszystkim wymuszaniu na podwładnych wykonywania poleceń, a w grupie dzieci może być wynikiem potrzeby dominacji lub przywództwa.

Agresja spontaniczna „gorąca”- to agresja dla przyjemności, która zawarta jest w samym akcie agresywnego zachowania, co już staje się nagrodą samą w sobie. Jej podstawowym celem jest wykonanie agresji przez spowodowanie bólu, uszkodzenie kogoś lub czegoś.

Agresja naśladowcza polega na identyfikacji z osobą znaczącą lub z agresorem, np. bohaterem bajki i naśladowaniu tej osoby.

Problem z zachowaniami agresywnymi narasta, choć nie jest to zjawisko nowe. Przyczyny narastania problemu to szybkie zmiany społeczne i ich skutki: rozpad autorytetów (rodziny, szkoły, kościoła), zmiana modelu rodziny, wpływ mediów (modelowanie agresji, seksualizacja), niewłaściwe metody wychowania stosowane w rodzinie i w szkole. Należy pamiętać, że celem wychowania nie jest bezgraniczne posłuszeństwo dziecka, lecz dorosłym coraz trudniej jest o umiarkowany środek. Dziecko trzeba kochać, szanować i stosować wobec niego jasny system kar i nagród.

Dziecko od najmłodszych lat sprawdza granice, jak daleko może zajść, jak my zareagujemy. Jeśli nie zwracamy na dziecko uwagi, to jego zachowanie staje się coraz bardziej negatywne, ponieważ twierdzi że brak reakcji dorosłego jest jednocześnie akceptacją i przyzwoleniem.

Styl wychowawczy rodziców ma znaczny wpływ na zachowanie dziecka.

Jedną z przyczyn, może być nadmiernie opiekuńcza postawa rodziców, tzw. **wychowanie bezstresowe**. Dziecko przyzwyczajone do tego, że nie miało stawianych granic, nie radzi sobie z zasadami panującymi w społeczeństwie.

- nie ma jasno wyznaczonych granic

reakcja: dziecko uważa, że ma być tak jak ono chce, wszystkie sposoby są dozwolone/ ma szansę rozwinąć się osobowość agresywna

Natomiast **postawa rodzica zbyt surowego**, który zawsze odnajdzie w swym dziecku powód swojego własnego niezadowolenia, nie dają szansy dziecku, aby kiedykolwiek dorosło do ideału, jaki wytworzyli sobie rodzice. Jest to najczęściej skutek nieakceptowania dziecka w życiu rodziców. Na dziecku ciąży wielka presja bycia idealnym, bo tylko tak może zasłużyć sobie na miłość.

W przypadku **nadmiernego stosowania przez rodzica kar cielesnych**- u dziecka kształtuje się określony system, iż rację ma ten, kto ma więcej siły, dlatego swoich racji dochodził będzie w taki właśnie sposób.

- styka się z karami fizycznymi, krzykiem, wyzwiskami

reakcja: ten ma rację, kto głośniej krzyczy, kto mocniej bije / ma szansę rozwinąć się osobowość

Zła postawa rodzica to także **duża chwiejność emocjonalna**, polegająca na tym, że gdy rodzice mają dobry humor, to z uśmiechem pozwalają dziecku na wszystko, a jeśli mają zły dzień, to dziecko automatycznie karane jest za wszystko, czyli również za to, co wcześniej w lepszym nastroju rodziców, nie przeszkadzało im.

- dziecko nigdy nie wie co mu wolno, a czego mu nie wolno, ponieważ nie otrzymuje informacji zwrotnej odnośnie własnego zachowania

reakcja: zaburzony system prawidłowego postępowania

Podstawowe czynniki odpowiadające za ukształtowanie agresywnej osobowości: (wg D.Olweusa)

- brak ciepłych uczuć i zaangażowania ze strony głównego opiekuna we wczesnym dzieciństwie
- nadmierna pobłażliwość- brak jasno określonych granic dla agresji w kontaktach z rówieśnikami, rodzeństwem, i dorosłymi
- wychowanie naznaczone przez kary cielesne i gwałtowne wybuchy emocjonalne
- indywidualne usposobienie dziecka- niektóre od urodzenia są bardziej agresywne od innych i bardziej skłonne do silnych wahań uczuć; często też są impulsywne i mają wzmożoną aktywność ruchową

W przypadku agresji konieczne jest działanie natychmiastowe.

W sytuacji bójk i szatu wściekłości może pomóc następujące zachowanie:

- przerwać walkę, stanąć pomiędzy dziećmi, stanowczo spowolnić akcję
- rozdzielić dzieci, zwrócić się do nich po imieniu, panować nad sytuacją
- zwrócić się najpierw do dzieci, wspomnieć o ich emocjach- złości, strachu, rozczarowaniu

Następne działania są już tylko indywidualne:

- niektórym dzieciom potrzebne jest wsparcie, fizyczna bliskość
- innym bliskość słowa, spojrzenia- nigdy dotyk
- inne dziecko samo złości się i odreagowuje.

U małego dziecka **gniew** przeważnie prowadzi do impulsywnych, spontanicznych działań, jeszcze zanim zdąży ono pojąć, dlaczego właściwie się złości i jak można by sobie z tym poradzić. Niektórzy dorośli uważają gniew za uczucie złe, którego nie wolno do siebie dopuszczać, tymczasem jest on nieunikniony i czasem bardzo potrzebny. Najbardziej podstawową przyczyną gniewu jest zagrożenie życia lub komfortu psychicznego. Wśród tych czynników wyróżnić możemy ból, głód, strach, a także ryzyko znalezienia się w niebezpieczeństwie lub lęk przed porzuceniem. U podłoża gniewu może też leżeć wstyd i upokorzenie, poczucie niesprawiedliwości.

Jak pomóc dziecku opanować złość?

Rezultat interakcji w znacznie większym stopniu zależy od dorosłego, niż od dziecka. Badania wykazały, że nawet najtrudniejsze i najbardziej wymagające dzieci dobrze się rozwijają, jeśli dorośli prawidłowo odczytują i reagują na ich potrzeby.

Dziecko, które się złości, naprawdę się złości. Ono to czuje. Czy nam się wydaje, że ma powód, czy nie ma, to bez znaczenia. Emocja to emocja. Nie jesteśmy w stanie kontrolować tego, co ktoś czuje. Ale jesteśmy w stanie kontrolować naszą reakcję. Silna złość dziecka to nie jest moment na tłumaczenia. To moment na okazanie zrozumienia i wsparcia.

Co chce usłyszeć dziecko, które się złości?

- ❖ Że jesteś i będziesz przy nim.
- ❖ Że chcesz mu pomóc.
- ❖ Że widzisz, że mu ciężko.
- ❖ Że może na Ciebie liczyć.
- ❖ Że niezależnie od tego co czuje, zależy Ci na nim.
- ❖ Że jego uczucia są normalne.

ZAUWAŻENIE I UZNANIE UCZUCIA

Pytania do zagniewanego dziecka:

1. Co się dzieje?

Czy jesteś na kogoś zły?

Nie chcesz się czymś podzielić albo poczekać na swoją kolej?

Nie chcesz czegoś zrobić?

2. Co czujesz?

Że to niesprawiedliwe?

Że jest ci smutno?

Jakbyś miał zaraz wybuchnąć?

3. Co możesz zrobić?

Jeśli kopniesz lub uderzysz kolegę, co on poczuje?

Jeśli powiesz mu czego chcesz, czy pozwoli ci to wziąć?

Jeśli nie, zapytaj czy może się podzielić lub zamienić na coś, czym on chciałby się pobawić?

Gdy dziecko w złości krzyczy, należy kierować do niego następujące komunikaty:

„Gdy się uspokoisz, będziemy rozmawiać”

„Gdy będziesz gotowy, porozmawiamy”

Możemy usiąść naprzeciwko dziecka, objąć dłońmi jego twarz i patrzeć mu w oczy milcząco. Czasami zaskoczone dziecko, nawet w histerii milknie.

Gdy dziecko coś niszczy ZAWSZE powinno po sobie posprzątać, a nawet wykonać jakąś pracę z nadstatkiem, aby naprawić szkodę, którą wyrządziło.

WYZNACZANIE GRANIC

Masz prawo się złościć. Złość jest ok. Bicie nie jest ok.

SPOSOBY REAGOWANIA:

- **Interwencja, odizolowanie dziecka, zostawienie go samego.** Oddalenie się od źródła złości jest ważnym pierwszym krokiem ku uspokojeniu.
- **Pocieszanie,** przemawianie łagodnym tonem, przytulanie, kołysanie, śpiewanie.
- **Samouspokajanie,** dziecko może samo siedząc na krześle, lub dywanie zająć się np. oglądaniem książki.
- **Odwrócenie uwagi,** można podsunąć dziecku jakąś przyjemną myśl, wciągnąć je w zajmującą zabawę.
- **Aktywność fizyczna,** może to być np. uderzanie w poduszki, odbijanie piłki, czasem pomaga wypicie szklanki wody, Wiesz co może Ci pomóc? Połóż ręce na ścianie i użyj całej swojej siły, próbując ją przepchnąć. Będę próbować razem z Tobą.
- **Ekspresja twórcza-** lepienie z plasteliny, szybkie bazgranie kredkami, rysowanie wściekłych potworów, budowanie wież z drewnianych klocków i przewracanie ich, odgrywanie scenek o złości lalkami lub kukiełkami.
- **Uzewnętrzanie uczuć-** rozmowa z kimś kto rozumie dziecko, przynosi ulgę w negatywnych emocjach.
- **Nowe spojrzenie-** gdy dziecko będzie gotowe na rozmowę o swoim problemie, pomóżcie mu rozpoznać inne uczucia, które mogą ukrywać się pod gniewem

SKĄD SIĘ BIORĄ TRUDNE ZACHOWANIA U DZIECI?

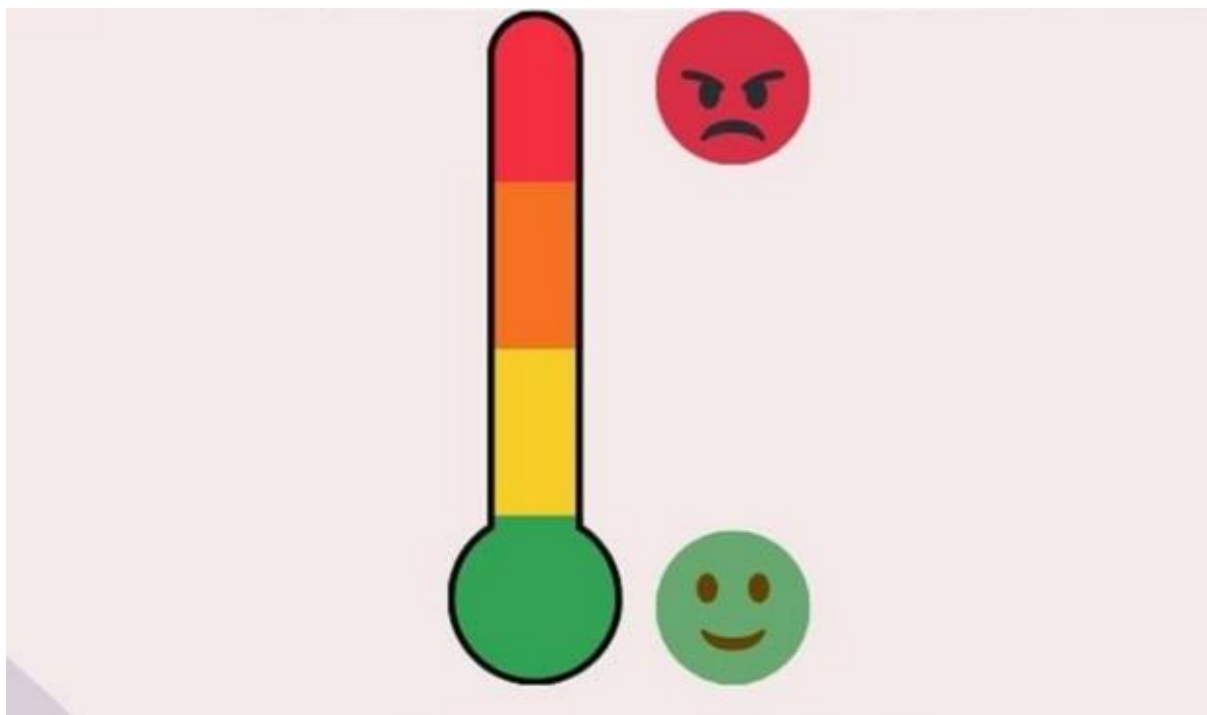
TRUDNE ZACHOWANIA

zmęczenie **GŁÓD** przestymulowanie
strach niskie poczucie własnej wartości
wstyd złe doświadczenia **niepewność**
zakłopotanie nieśmiałość **STRES**
LĘK poczucie winy **ból**
poczucie niesprawiedliwości
smutek **frustracja**
niezaspokojone potrzeby:
bezpieczeństwa
przynależności
akceptacji
szacunku



TERMOMETR ZŁOŚCI

0 to brak złości, 10 to największa złość świata. Porozmawiaj z dzieckiem o tym, co dzieje się z jego ciałem, gdy czuje złość na poszczególnych poziomach. Razem poszukajcie sposobów na radzenie sobie ze złością, odpowiednich na każdym poziomie.



Wspaniałym rozwiązaniem w przedszkolach, gdy sytuacje występowania złości u dziecka są nieuniknione, jest stworzenie kodeksu złości.

KODEKS ZŁOŚCI

TO NAM WOLNO = BRAK KONSEKWENCJI	TEGO NAM NIE WOLNO = KONSEKWENCJA
<ul style="list-style-type: none">• powiedzieć głośno i bez przekleństw dlaczego jest się złym• narysować złość• podrzeć kartki/ gazety z niebieskiego pudełka złości• tupnąć nogą 5 razy na dywanie• zrobić złą minę• powiedzieć głośno o emocjach: jestem na ciebie zły• wyklejać z plasteliny• pokazać koledze czerwoną kartkę-umowny znak, który odczytujemy: jestem zły	<ul style="list-style-type: none">• mówić brzydkich słów• obrażać innych• bić siebie i innych• niszczyć rzeczy innych i swoich• rzucać przedmiotami• psuć wytworów pracy innych• robić sobie i innym krzywdy: gryźć, drapać, uderzać, wyrywać włosów

Dziecko za swoje niewłaściwe zachowanie powinno ponosić konsekwencje, które są z góry przewidziane, znane dziecku, a konsekwencje realizowana są od razu. Dzieci muszą wiedzieć, jakie działania są niewłaściwe i jakie będą skutki za przekraczanie reguł. Konsekwencje możemy ustalić wspólnie z dziećmi. Kiedy reguły są już raz ustalone wtedy ważne jest, aby w przypadku niewłaściwego zachowania reagować bez żadnej dyskusji.

Przykłady konsekwencji z kodeksu złości:

- utrata określonego przywileju
- dodatkowe obowiązki- przejęcie obowiązków innych
- naprawienie szkód
- odesłanie w nudne miejsce
- ograniczenie swobody działania
- brak zainteresowania ze strony znaczącej osoby dorosłej (pozbawienie uwagi)

Najlepszą metodą byłoby wyizolowanie dziecka na moment, aby się wyciszyło. Time out- czas na zewnątrz. Dopóki dziecko się nie uspokoi nie należy nawiązywać z nim kontaktu wzrokowego, ani werbalnego, ponieważ każda uwaga poświęcona dziecku, nawet ta negatywna, jest dla dziecka nagrodą.

DEKALOG SUPERMANA CZYLI ZASADA 10 X „S”

Reakcja na niewłaściwe zachowanie dziecka powinna być jak działanie Supermana:

1. **Szybka**- powinna nastąpić natychmiast po przewinieniu
2. **Skuteczna**- doprowadzona do końca
3. **Stosowalna**- możliwa do wyegzekwowania w praktyce
4. **Sprawiedliwa**- konsekwencja proporcjonalna do przewinienia
5. **Stała**- uczy przewidywania następstw działania
6. **Słuszna**- konsekwencja powinna być związana z rzeczywistym przewinieniem
7. **Sympatyczna**- dziecko nie jest złe, popełniło błąd- ponosi konsekwencje
8. **Stanowcza**- dorośli decydują o zasadach panujących w przedszkolu
9. **Słowna**- nie fizyczna
10. **Systematyczna**- w postępowaniu nauczycieli nie ma wyjątków, zawsze w wypadku złamania zasady, stosują konsekwencje

DYSCYPLINA ZAMIAST KARANIA

Efektywne dyscyplinowanie dziecka od najmłodszych lat, pozwoli na zmniejszenie prawdopodobieństwa występowania silnego gniewu i agresji w codziennych sytuacjach.

Zamiast **karania** należy wprowadzić **dyscyplinę**- zarówno w domu, jak i w przedszkolu.

Dyscyplina to doświadczenie uczenia się poprzez miłość i przykład, jednak podstawą tego muszą być jasno określone zasady. Dyscyplina może być narzucona z zewnątrz, lub pochodzić z wewnątrz- wtedy jest to samodyscyplina. Oczywiście małe dzieci nie mają pojęcia o samodyscyplinie i w tym wrażliwym wieku wszystkie wskazówki muszą pochodzić z zewnątrz czyli od nas, rodziców i nauczycieli. W wieku przedszkolnym dzieci są już gotowe do brania na siebie pewnej odpowiedzialności za swoje sprawy, dzięki temu poczują konsekwencje podejmowania dobrych i złych decyzji.

Fundamenty dyscypliny:

1) Jasna komunikacja:

- kontakt wzrokowy z dzieckiem zapewnia je, że otrzymuje naszą niepodzielną uwagę
- użycie pewnego tonu głosu informuje dziecko, że mówimy poważnie, dziecko nie rozumie sarkazmu i ironii
- zniżenie się do poziomu dziecka: unikając górowania nad dzieckiem przekazujemy swoje przesłanie nie przez zastraszanie, ale skuteczną komunikację
- wyrażenie informacji w kilku jasnych, prostych zdaniach: najlepiej jednym, dziecko nie rozumie kontekstu

2) Konsekwencja kluczem do sukcesu

- w jednym otoczeniu (dom/ przedszkole) może istnieć tylko jeden zestaw zasad
- jednolite stanowisko osób zapewniających opiekę

Bycie konsekwentnym pozwala dziecku na świadomość jakie są wasze oczekiwania wobec jego zachowań.

3) Struktura i rutyna

- małe dzieci czują się lepiej, gdy żyją w zorganizowanym i ustrukturyzowanym otoczeniu
- potrzebują wiedzy, jakie są granice zachowań oczekiwanych przez rodziców i co będzie przez nich tolerowane
- prosta, codzienna rutyna zapewnia stałe ramy, a każda zmiana wybija dziecko z rytmu powtarzalności

W dziecku agresywnym, pełnym gniewu i złości, mnóstwo jest emocji i niezrozumiałych dla niego samego odczuć. Rolą nauczyciela, który spędza z dzieckiem w przedszkolu wiele godzin i czasem przygląda się sytuacjom konfliktowym z innymi dziećmi, lub problemom z samoopanowaniem się dziecka, jest

wykształcenie wewnętrznej siły i odpowiedzialności młodego człowieka, oraz empatii, tolerancji i szacunku jako najważniejszych warunków do zgodności w kontaktach z innymi ludźmi i tym samym zapobieganiu, lub choć zmniejszeniu prawdopodobieństwa występowania agresji. Gdy dziecko miewa jednak częste napady nieuzasadnionej złości, lub przejawia nasilające się zachowania agresywne, koniecznie należy skontaktować się ze specjalistą, który oceni czy nie ma to podłoża somatycznego, lub czy nie jest to jakieś zaburzenie psychiczne.

Wiele trudnych zachowań nie jest związanych z wychowaniem. Dwoje na dziesięcioro dzieci w wieku przedszkolnym, doświadcza trudności rozwojowych. Są to między innymi:

ZESPÓŁ NADBOPUDLIWOŚCI PSYCHORUCHOWEJ Z DEFICYTEM UWAGI

- nadruchliwość
- problemy z koncentracją uwagi: niecierpliwość, niedokładność, nierówne tempo pracy, zapominanie, chaos myśli
- impulsywność, słomiany zapał
- emocjonalność: wrażliwość, bycie niezrozumianym, huśtawka nastrojów
- nawyk ruchu

MW – MUTYZM WYBIÓRCZY

Zaburzenie lękowe polegające na wybiórczości mówienia: dziecko mówi w pewnych sytuacjach, a w innych nie. Milczenie dziecka nie wynika z uporu, złośliwości czy niechęci do nauczyciela/ dorosłego. Jest spowodowane silnym lękiem.

ASD – ZABURZENIA ZE SPEKTRUM AUTYZMU

- unikanie kontaktu wzrokowego
- robienie rzeczy po swojemu
- protestowanie na zmiany
- powtarzanie zachowania (np. trzepotanie dłońmi)
- wąskie i intensywne zainteresowania
- nietypowe lub intensywne reakcje na bodźce sensoryczne

DYSPRAKSJA – SYNDROM NIEZDARNEGO DZIECKA

Dziecko niezdarne, niezgrabne, sprawia wrażenie niechlujnego, ma pogniecione ubrania, pomięte zeszyty, ma trudności z wysiedzeniem w miejscu, ma problemy z samoobsługą, unika nowych miejsc i aktywności, wymaga rozbicia czynności na etapy, lubi schematy.

SPD – ZABURZENIA PRZETWARZANIA SENSORYCZNEGO

Reagowanie na bodźce sensoryczne w nieadekwatny sposób.

- nadmierne pobudzenie lub wyciszenie- intensywne lub opóźnione reakcje
- trudności z koncentracją uwagi
- trudności w planowaniu motorycznym/ praktyki (to umiejętność zaplanowania i wykonania nieznanego wcześniej, a więc niewyćwiczonego zadania ruchowego)
- utrudniony rozwój społeczny
- problemy emocjonalne

APD/CAPD – ZABURZENIA PRZETWARZANIA SŁUCHOWEGO

- problemy ze zrozumieniem dłuższych poleceń i pytań
- słaba pamięć słuchowa
- częste zmęczenie, bóle głowy, obniżona koordynacja
- agresja, impulsywność
- nadmierna wrażliwość połączona z płaczliwością

WWD – DZIECI WYSOKO WRAŻLIWE

- skłonność do zauważania większej liczby szczegółów w swoim otoczeniu i do głębszej refleksji przed rozpoczęciem działania
- wycofanie, trudności w adaptacji
- wyczulenie na subtelne bodźce
- łatwość ulegania przestymulowaniu

Podsumowaniem niech stanie się piękna myśl Janusza Korczaka,:

„Dziecko chce być dobre.

Jeśli nie umie- naucz.

Jeśli nie wie- wytłumacz.

Jeśli nie może- pomóż.”

Literatura:

A. Kołakowski, A. Pisula „Sposób na trudne dziecko”

Ch. Green „Poskramianie małego dziecka”

Brazelton, J.D.Sparrow „Dzieci pełne złości”

A. Stein „Kiedy dzieci są agresywne”

A. Faber, E. Mazlish „Jak mówić, żeby dzieci nas słuchały”

Portman „Gry i zabawy przeciwko agresji”

J. Tomaszewska, W.Kołyško „Garść radości, szczypta złości, mnóstwo zabawnych ćwiczeń z uczniami”

D. De Saint Mars „Przemoc- nie!”